

Др Борис Беговић*

Timur Kuran, *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*, Princeton University Press, Princeton Oxford 2011, 405.

Док је пре једног миленијума Блиски исток у погледу достигнутог нивоа привредног развоја, односно националног богатства, био једнак Европи, хиљаду година касније ствари стоје битно другачије. Национални доходак *per capita* блискоисточних земаља, све с приходима од експлоатације нафте, свега је 28% просечног дохотка најразвијенијих земаља. Шта је узрок тог заостајања? Због чега исламске земље тог региона релативно економски назадују у другом миленијуму нове ере? Да ли се тај узрок можда крије у доминантној религији тог региона – исламу.

Одговора на ово питање се прихватио Тимур Куран, један од највећих светских ауторитета за ову област. Разлоге за истраживање ислама као узрока уоченог тока привредног раста, односно релативног назадовања блискоисточних исламских земаља, аутор налази у три основна разлога. Прво, економске институције, које имају одлучујући утицај на економску ефикасност и токове привредног раста, нераскидиво су у блискоисточним земљама повезане са свetim исламским, шеријатским правом. Друго, не само да су формалне економске институције засноване на шеријатском праву, већ су на исламу и његовим основним вредносним судовима засноване и неформалне економске институције, попут културе, односно обичаја. Треће, вековима су државне власти не само стриктно спроводила исламска правила понашања у свим исламским земљама, већ су их наметала и привредним субјектима на новоосвојеним територијама. Наша историјска реалност је таква да је Блиски исток вековима, бар што се економских институција тиче, обухватао и Србију.

Анализу утицаја ислама на економске токове, односно на глобално економско заостајање блискоисточних земља, аутор је поделио

* Аутор је редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду и председник Центра за либерално демократске студије

у два дела. У првом се бави институционалном стагнацијом, односно неефикасношћу организације економског живота у исламским земљама, тражећи узроке те институционалне стагнације у основним нормама исламског права. Анализа започиње сагледавањем институције исламског ортаклука, облика привредног друштва који је у складу са шеријатским облигационим правом. Овај ортаклук се заснива на неограниченој, солидарној одговорности, што значи да његови оснивачи нису заштићени од обавеза самог ортаклука, нити је ортаклук заштићен од захтева његових оснивача. То је логична последица чињенице да ово привредно друштво није правно лице, већ као субјекти права постоје само оснивачи као физичка лица – исламско право у основи не познаје категорију правног лица. Још горе по ортаклук, њега у сваком тренутку може једнострано да напусти било који оснивач и то неминовно значи крај ортаклука, односно растакање таквог привредног друштва. Исто се дешава у случају смрти било ког оснивача – ортаклук нестаје и с наследницима оснивача. Без обзира на то колико их је, мора наново да се уговори. Очигледно је да су оваква привредна друштва неминовно мала и кратког века, а то их спречава да буду економски ефикасна, онако као што су то друштва капитала, нарочито корпорације, које су велике и дугочечне, па успешно могу да искоришћавају економију обима, да ефикасно прибављају велике количине капитала и да стварају репутацију, којом се решава проблем асиметрије информација о својствима сопствених производа. Све док економија обима и асиметрија информација нису били релевантни економски феномени, исламски ортаклук је могао да буде ефикасан на разним комерцијалним пословима на почетку другог миленијума. Технолошка модернизација крајем средњег века, свеопшта модернизација у доба ренесансе и, коначно, индустријска револуција захтевале су корпорације, али исламско право омогућавало је само ортаклук, потпуно непримерен новим условима.

Исламски ортаклук није настао случајно. Он је у потпуности у складу с шеријатским наследним правом, које је екстремно егалитарно – сви наследници добијају мање-више подједнаки део богатства преминулог. Од кључне важности је да сваки наследник добије оно што ће му омогућити достојанствен живот – једно је од основних начела шеријатског права. С таквом доминацијом интереса наследника, јасно је да исламски ортаклук мора да плати цену аутоматским растакањем при смрти сваког од оснивача. А економске последице оваквог наследног права су уситњавање имовине, односно поседа преминулог. Ономогућава се очување крупног земљишног поседа, а веома је мала вероватноћа да не дође до умањење капитала ортаклука – о увећању нема ни говора. Што је већи број наследника, то горе по економску ефикасност. А наследника је увек било довољно много – за то се побринуо шеријатски принцип полигамије. Што је

богатији домаћин, не само да има право на већи број супруга, већ се од њега то и очекује, па је на делу са становишта економске ефикасности јако лош механизам – што је већа имовина која остаје иза покојника, поделиће се на већи број делова, тако да нема могућности за било какву економију обима. Насупрот овоме, у средњовековној Европи, будући да библијски текст није опредељен у погледу начела пожељног система наслеђивања, углавном је доминирало правило примогенитуре, којим је очуван крупни посед, кључни са становишта економије обима у време када је пољопривреда била основна привредна делатност.

Да ли је за богате муслимане постојала опција која би омогућила да се сачува њихова имовина, односно макар један њен део. Решење је исламска задужбина – вакуф. Управо је ова институција омогућавала да се избегне да имовина завештана у њој буде укључен у оставинску масу, па је тиме била заштићена. Вакуф је, међутим, решавао и неке друге проблеме с којима су се суочавали и богати и сиромашни муслимани. Између редова у књизи се препознаје да је вакуф био заштита имовине, односно приватне својине и за живота власника. Прво, заштита од ефемерности, какву није пружала институција исламског ортаклука, а потом, по свему судећи, и заштита од самовоље владара, пре свега од непредвидивог и арбитарног опорезивања, односно конфискације. Овим се, нажалост само између редова, сазнаје нешто више о природи предаторске исламске државе, односно о слабој заштите приватне својине у таквој држави. О карактеру државе у исламским земљама сазнаје се више и из сврхе вакуфа. Они су били намењени пружању различитих јавних услуга, без обзира на то да ли имају карактер јавног добра, што посредно говори о томе да држава није пружала те услуге. Овим се, посредно, долази до битног елемента пословног окружења какво је вековима владало у блискоисточним земљама и који је створила исламска божја држава – она која служи Богу, а не својим поданицима. За Бога и у његово име се освајају нове територије и шири исламска вера, а за то је потребна велика и стога неминовно скупа војска, па су отуд пореска оптерећења велика и непредвидљива – никад се не зна која је војна акција на реду. Будући да поданици за власт нису битни, јавни приходи се не користе за пружања услуга њима, већ оно што се не потроши на војне приходе одлази на повећање приватног богатства војне и политичке (административне) елите. А вакуфи, иако на први поглед подсећају на друштва са ограниченом одговорношћу, нису ништа од тога. Не послују самостално, нису флексибилна, не могу да реагују на промене и не могу да присвајају профит. Они ни не могу да буду друштва капитала – њихова нефлексибилност и непрофитабилност извор су врлине њиховог оснивача; он њима ипак, пре свега, постиже друштвено признање. Вакуфи нису могли да надоме-

сте непостојање друштва капитала – тиме би се урушио вакуфски систем и добротинство, како га поима шеријатско право.

На све то треба додати и одбојност ислама према камати, односно забрану наплате камате према шеријатском праву. Аутор чини бројне напоре да релативизује ту забрану и да је стално посматра у паралели с хришћанством, али му то баш не полази за руком. Штавише, управо у покушају да релативизује ту забрану, он износи бројне аргументе у прилог тезе да баш забрана камате има далекосежне последица на ограничавање финансијског посредовања, које је нарочито битно за исламске ортаклуке, будући да је њима веома тешко да дођу до новог капитала. Аутор наводи чињеницу да је данас камата забрањена одговарајућим, световним законима у само три исламске земље, и то користи као аргумент у прилог своје тезе да забрана наплате камате није релевантна. Тешко да је овај аргумент уверљив. У хришћанским земљама такви прописи не постоје већ скоро хиљаду година. Такође, ауторов налаз да забрана наплате камате није битна, будући да се новац ипак позајмљивао уз камату, личи на аргумент да прохибиција у САД у првој половини XX века није битна, због тога што се понегде алкохол ипак точио. Напротив, такве забране су веома битне – оне су довеле до криминализације и алкохола и камате, са далекосежним последицама по правни поредак и економске активности.

У другом делу књиге се разматрају специфични механизми којим су заобилажене уочене препреке које ствара шеријатско право. Прва је везана за економски напредак неисламских мањина, односно за исламски правни плурализам. Наиме, они који нису били муслимани нису морали да се придржавају шеријатског права – могли су да бирају да ли ће своје међусобне спорове да решавају пред кадијом или по неком другом праву. Разматрање подстицаја којима су били изложени они који су могли да бирају право указује на фрапантне чињенице о шеријатском процесном праву. Прво, целокупна процедура је усмена – заснива се на сведочењима, а не на документима. Један од разлога за овакво решење био је тај што се размена у исламским земљама заснивала на неписаним уговорима, односно усменим договорима страна у размени. Основни разлог за тако нешто је мотив да се од власти сакрије вредност размене, односно вредност прихода и богатства пореских обвезника. Јер за њих је највећа опасност била и у великој мери остала држава и њено нерегуларно, арбитражно и непредвидљиво опорезивање. Тако, опет између редова, сазнајемо која је то највећа препрека економском напретку исламских земаља. Друго, према шеријатском процесном праву, сведочењу муслимана даје се већа тежина него сведочењу „неверника“. Имајући све то у виду, јасно је због чега су немуслиманске мањине у исламским земљама, пре свега у отоманској Турској, попут Грка, Јермена

и Јевреја, бежале од шеријата и, користећи савремена, супериорна решења западног права, економски напредовале. Пред сам крај Царевине, привредни живот у њој носиле су мањине и – странци.

Долазак странаца омогућила је институција концесије којом су они добијали повластице – капитулација. У основи, то су били међудржавни уговори између Царевине и западних земаља, којима се привредни субјекти из тих земаља добијали привилеговани третман у односу на поданике Царевине. Кључна разлика била је заштита арбитрарног и непредвидивог опорезивања, што се на крају svelo на ослобађање од плаћања било каквих пореза. Уместо да су спроводиле свеобухватну реформу и на тај начин унапредили услове пословања за све привредне субјекте, власти Царевине су се одлучиле да не учине ништа за своје поданике, већ само за странице. Аутор, нажалост, не даје објашњење овакве политике, али му то не смета да на другом месту тврди да исламске земље нису генерално неспособне за свеобухватне институционалне реформе. Чини се да се аутор, на основу једне епизоде, оне чији је главни јунак Кемал Паша Ататурк, ипак препустио недозвољеној генерализацији. Тим пре што је Ататурк секуларизовао Турску, која од тада, без обзира на све покушаје исламиста, укључујући и оне најновије, још увек није исламска држава.

Аутор износи изванредне аргументе у прилог тезе да је управо ислам и на њему засновано право основно ограничење привредног напретка блискоисточних исламских земаља. Ти аргументи се заснивају на изузетној ерудицији аутора и позивању на огроман број извора не само из овог већ и прошлог века. Мало је вероватно да данас постоји бољи познавалац односа ислама и економије који се оглашава писањем на ту тему. А онда, на невероватан начин и из само њему познатог разлога, аутор одбацује сопствене, веома уверљиве аргументе и оставља књигу без једнозначног закључка. Књига која је започела радним поднасловом „Како је исламско право зауставило напредак Блиског истока?“, завршава се поглављем под насловом „Да ли је ислам онемогућио привредни развој?“. Ово је, према искуству аутора овог приказа, једна од најнеконзистентније написаних књига. Ипак, право је уживање читати је. Већ поменута ерудиција аутора, његове велике аналитичке способности, добро познавање економске теорије и фасцинантност предмета истраживања, читаоца подстичу на размишљање о фундаменталним темама. На пример, о последицама ароганције и ниподаштавања других, што се налази у шеријатском процесном праву: више се верује муслиману него „невернику“. Или о путу у пакао који је попличан добрим намерама, за шта је изванредан пример шеријатско наследно право. О књизи се размишља дуго, дуго после читања. Сјајна, мада лоше написана књига!